

Lyydin morfologiaa

PERTTI VIRTARANTA *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 190, Helsinki 1986. 179 s. + 4 s. valokuvia.

Itämerensuomen muotohistorian tutkija joutuu haalimaan enimmät materiaalinsa muista kuin morfologille sopivista lähteistä: äännehistorioista, tasoltaan vaihtelevista teksteistä, sanakirjoista, leksikografisista arkistoista. Niinpä tutkimus voi olla hyvinkin hidasta ja hankalaa. Suomen osalta tilanne on sikäli hyvä, että on järjestelmällisesti kartutettu, helppokäyttöinen Muoto-opin arkisto, tosin sekisangen keskeneräisenä. Mutta jo muiden iks. pohjoisryhmän kielten asema on valtan toinen.

Vepsän morfologian lohkoista on laadukkaita erityistutkimuksia, mutta tutkijalle tai opettajalle sopivia käsikirjamaisia oppaita on vain yksi: M. I. Zaitsevan Grammatika vepsskogo jazyka (1981). Teos on synkroninen keskivepsän äänne- ja muotorakenteen kuvaus. Vepsän muoto-tietoja löytää helpohkosti myös E. A. Tunkelon muhkeasta Vepsän kielen äännehistoriasta (1946), sillä kirjassa on erityinen muoto-opillinen hakemisto. Lauri Kettusen Löunavepsa häälik-ajalugu (1922) ja Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus (1943) ovat niin ikään kohtuullisen vaivattomia morfologin tietolähteitä.

Karjala-aunuksesta on ensinnä mainittava Arvid Genetzin ainavihannat Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä (1880) ja Tutkimus Aunuksen kielestä (1884), joissa on paitsi mainioita esimerkkiparadigmoja myös kosolti johto-opillista ainesta. V. D. Rjagojevin tihvinänkarjalan kuvaus Tihvinskij govor karel'skogo jazyka (1977) ja merkkipäiväänsä vastikään vietäneen P. Palmeosin Karjala Valdai murak (1962) ovat verrattoman arvokkaita tytärkarjalan oppaita. Taiten käytettynä on E. V. Ahtian Karjalan kielioppikin (1938) – kirjakielen äänne- ja sanaopin

luonnostelma – monella tapaa hyödyllinen.

Lyydin morfologiasta ei ole ollut tarjolla kuin muutama yli sadan vuoden takainen esimerkkiparadigma (Genetzin »Vepsän pohjoiset etujoukot» Kielettäressä v. 1872) ennen nyt esiteltävää Pertti Virtarannan Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia (1986). Juho Kujola kyllä selostaa kiitettävän tarkkaan eri lekseemien murteittaista taivutusta Lyydiläismurteiden sanakirjassaan (1944), ja Aimo Turusen Lyydiläismurteiden äännehistoria (I 1946, II 1950) on morfologisestikin antoisa, mutta edes vepsän ja karjala-aunuksen veroiseksi morfologisen tiedonsaannin kannalta ne eivät lyydiä tee.

»Haljärven lyydin muoto-oppia» liittyy läheisesti tutkijan aiemmin julkaisemaan sarjaan Lyydiläisiä tekstejä (I ja II osa 1963, III 1964, IV – hakemistot – 1976, V 1984). Tekstit ovat hyvin puhdastyypistä pohjoislyydiä, parhaastaan yhden kielenoppaan, 1884 syntyneen Stefan Huotarisen selkeää, jäntevää ja rikasta idiolektia. Stefan Huotarisen poika Leo (s. 1923) oli ollut avuksi tekstikokoelman luomisessa, ja muoto-opin syntyyn hän on isänsä veroisena murteentaitajana vaikuttanut ratkaisevasti. Muoto-oppi on tarkkoine merkityksenselityksineen ja lause-esimerkkeineen siltäänkin mitä käyttökelpoisin, mutta sopii mainiosti myös tekstien kanssa rinnan tutkittavaksi: tekstien hakemisto-osan avulla on helppo tavoittaa muoto-opissa mainittuja lekseemejä luonnollisista asia- ja tekstiyhteyksistä. Tällöinen lukutapa on erityisesti johto- ja siihen liittyvän merkitysopin kannalta suositeltava.

Teos jakautuu nominien (jaksot I–VI), partikkelien (VII) ja verbien (VIII ja IX) esittelyyn. Taivutus- ja johto-opin lisäksi kiinnitetään huomiota mm. yhdys-sanojen (III) ja henkilönnimien muodostukseen.

Nominijaksoissa tarjotaan täydellinen paradigma sanoista *mua, piä, pü, suo, pi-rag, kando, šelg, veži, buiís(i)* 'tyunnyri',

kođi, aŕg, mǎiǎz, rugiž, harak̄, oiettu (partis.), *kǎtkũd, kazvanu* (partis.), *šũdǎm, oiged* 'suora, oikea', *kaste, kuabeged* 'rohtimet', *mاده, कुлдаine, rebuoi* 'kettu', *meiŕsuoi* 'metso', *mina, sina, hǎn, müö, tüö, hüö, t'ǎmä, tua* 'tuo', *neit̄se* 'tuo, se', *se, ken, kudam* 'mikä, kumpi; joka (relat.)', *miit̄e* 'millainen', *ũkš, kakš, kolme, nel, viž, seiŕšeme, küm̄mene, ũkštošt, kakš-kũme, kakšküme, ũkš, sada, kakšadad, tuha, eñđžimaine, toine, vahnem̄b* 'vanhemp', *vahnim*. Esimerkkisanojen valikoima on harkittu ja edustava.

Sijamuotoja mainitaan kaksitoista: nominatiivi, genetiivi, essiivi, partitiivi, translatiivi, inessiivi, elatiivi, illatiivi, adessiivi, ablatiivi, allatiivi, abessiivi. Vain elatiivi ja ablatiivi eroavat selvästi suomen vastineista: ne ovat olosijojen kaltaiset, ellei eromerkitystä ilmaista vasiten *-piäi*-liitteellä (esim. *muas̄ ~ muaspiäi* 'maasta'). Murteessa voisi ajatella olevan enemmänkin kuin mainitut kaksitoista sijaa; on esim. jonkinlainen approksimatiivi tyyppiä *ñil̄lu vežil̄lu* 'niiden vesien luona' (Lyydiläisiä tekstejä III s. 230). Tämöisten marginaalisten sijamuotojen esittely vain partikkelijaksossa — adverbi-johdoksina tai postpositiorakenteina — on perusteltavissa.

Kirjan paradigmoista havaitsee, että lyydin monikon muodostus ei ole aivan niin suomalaistyyppistä kuin yksikön. Silmäänpiistävä piirre on vartalovokaalin — vallankin *i:n* — sulautuminen monikon tunnuksen kanssa pitkäksi *i:ksi*, esim. *kođiv* 'kodit' : *kođiŕs̄* : *kođihe* jne. (kun vartalovokaali on muu kuin *i*, lyhyt vokaali voi vaihdella pitkän kanssa, esim. *tuha* 'tuhat' : *tuhiŕs̄* : *tuihe*). Toinen kiintoisa piirre on *-uoi* (< **-oi*)-nominien karjalaisytyyppinen, vepsästä ja osin suomen murteista eroava taivutus; esim. *rebuoi* 'kettu' : *rebuoiden ~ reboluoiden* (m. gen.) : *reboluoid* (m. part.) jne., vrt. *kando* 'kanto' : *kanduoiden* : *kanduoiv* jne. (Sivun 18 *suo* : *suoden* : *suoiv* : *suoikš* jne. -paradigmassa lienee painovirhe; odottaisi ensimmäistä genetiiviä *suoiden*.)

Nominien johto-opin esimerkistö on

runsas ja monipuolinen. Suomesta tuntemattomia johtimia on vähän, mutta eri johtimien produktiivisuusasteet ovat kiintoisia. Kuten odottaa sopii — venäjän malli! — deminutiiveja on paljon ja monenlaisia; jotkin *barbahaine* (← *barbaz* 'varvas') tai *kukuoihuĩ* (← *kukuoi* 'kukko') ovat rakenteeltaan yksinkertaisimpia ja vaikkapa *venehukaine* (← *veneh*) tai *mǎgũiŕšaine* (← *mǎgi*) astetta kompleksisempia. Varsinainen venäjän laina on hauskaasti yhdistyvä *-nik*: *abuňik* 'apulainen', *himoňik* 'innokas', (*kǎtkũdes̄*) *viruiňik* (*laps̄*) '(kehdossa) makaava (lapsi)' jne. Konsonanteiltaan venäjstä lienee *-iŕŕsu, iŕŕsũ* -johdin, jonka produktiivius on vallan toista luokkaa kuin suomen yleiskielen vastineen: *haugiŕŕsũ* 'pieni hauki', *hũpiŕŕsũ* 'kova hyppimään', *mahaŕŕsũ* 'suurimahainen (ihminen)', *toraiŕŕsũ* 'tappelija' ym.

Partikkeliesimerkeissä kiinnittää huomiota *-li*-johtimen tuottoisuus. Alkuperäisintä tyyppiä lienevät prolatiivit kuten *ŕigali* 'sitä kautta', *t'ǎgali* 'tätä kautta' tai *loitembali* 'loitompaa', nuorempaa kerrostumaa taas *armahali* 'rakkaasti', *mustali* 'mustana' ja *vuorokkali* 'vuoroittain'. Runsaskäyttöinen *-iŕŕi*-johdin osoittaa pikku oireita samansuuntaisesta kehityksestä: on jo *đalgaŕŕŕi* 'jalkaisin', *peitoŕŕŕi* 'salaa', *rožaŕŕŕi* 'kasvoiltaan', vaikka *ikkunaŕŕŕi* 'ikkunasta', *ojaŕŕŕi* 'ojan kautta', *tagaŕŕŕi* 'taitse' -tyyppiset prolatiivit ovat yleisimpiä. Muodon produktiivius ilmenee tekijän mukaan siinä, että johtimen voi liittää paikannimiinkin, esim. *Halđǎfviŕŕŕi* (vrt. sm. *Pieksämäitse*).

Väheksymättä muoto-opin muita jaksoja väittäisin, että teoksen arvokkain anti on verbien taivutuksen ja derivaation esittelyssä. Tämä kieliopin lohkokohan on tunnetusti kehittynyt mitä rikkaimmaksi juuri ims. pohjoisryhmän itäisissä kielissä ja on vieläkin koko lailla tutkimatonta aluetta. Suurta kiintoa idän vaikea verbioppi on kyllä aina herättänyt, ja alan harastus näkyy olevan vahvasti kasvamassa, joten lyydin tiedot tulevat hyvään tarpeeseen.

Kirjallisuutta

Verbien myönteinen taivutus on lyydisä suurelta osin samanlaista kuin suomesa, esim. *süödä* : *süön* : *süöin* : *süöizin* : *süönen* : *süö* (imper. yks. 2. p.). Monikon kolmas persoona eroaa – kuten karjalaunuksessa ja laajalti vepsässäkin – suomen vastaavasta muodosta: *süödau* (< **süödäh* < **süödähen*) 'syövät; syödään', *süöd'i* 'söivät; syötiin' (muut persoonat *süöi/n*, -*D*, *süöi*, -*mme*, -*tte*). Toinen erikoisuus on vepsäläisperäinen – aunuksessakin esiintyvä – synteettinen konditionaalin perfekti: *süönüžin* 'olisin syönyt', *süönü/žib*, -*ž*, -*žimme*, -*žitte*, *süödänüž* (kielteisenä *en ... ette süönüž*, *ei süödänüž*).

Vain kielteisessä taivutuksessa näkyviä erikoispiirteitä on pääverbin passiivimuodon käyttö imperfektissä mon. 3. persoonan lisäksi myös 1. ja 2. persoonassa: *en*, *ed*, *ei süönü*, *emme*, *ette*, *ei süödü*. Kokonaan ei tämä vepsäläispohjainen piirre ole säilynyt arkaaisessa Haljärven murteessakaan: esim. *kaišsoda* 'katsoa' taipuu karjalaiseen tapaan *en ette kaišsonu*, *ei kaišsottu* (s. 129). Toinen vepsäläispiirre on pääverbin omituinen muoto kielteisen preesensin monikossa: *en*, *ed*, *ei süö*, *emme*, *ette süögüöi*, *ei süödä*; *en*, *ed*, *ei kaišso*, *emme*, *ette kaišsoguo*, *ei kaišsoia*. (Tähän tekee mieli lisätä, että kilpailevaa karjalaistyyppistä taivutusta on Haljärvenkin lyydissä; esim. *emme d'iaitä* 'emme jätä' (Lyyd. tekstejä I s. 79), *ette usko* (mts. 271), *ette sua ... emme sua* 'ette rupea ... emme rupea' (mts. 378) ym.)

Teoksessa luetellaan pitkälti toistatuhatta verbilekseemiä rakenne- ja muototyyppittäin ryhmiteltyinä. Jo verbien määrä ja tarkat merkityksenselitykset antavat kirjalle melkoisen leksikologisen arvon. Runsaat lause-esimerkit vielä tämentävät semanttista kuvaa ja antavat esitykselle syntaktistakin ulottuvuutta. Eri johdostyyppien taivutus käy ilmi useista kymmenistä selkeistä paradigmaista. Kiintoisimpia ovat eräiden monimutkaisten johdosten muotosarjat; niissä mm. runsaasti heteroklisiaa. Esimerkki: *ište/zuda* ~ -*zutta* ~ -*zetta* ~ -*sta* ~ *istuzetta* 'istuutua', prees. yks. 1. p. *iš-*

te/zun ~ -*zen*, mon. 3. p. *ište/zulau* ~ -*zeļau* ~ -*stau*, imperat. yks. 2. p. *išteze* ~ *istuze* ~ *ište* jne. Tutkimuksen kannalta hyödyksi varmaan ovat monien verbien yhteydessä esitetyt viittaukset venäjän vastineisiin (tekijä kiittää avusta prof. Igor Vahrosta).

Kirjan lopussa on joukko valokuvia, jotka liittyvät esipuheessa kerrottuihin Huotarisen perheen elämänvaiheisiin. En liene ainoa Lyydiläisten tekstien ja Haljärven muoto-opin lukija, jota tutuiksi käyneiden kielenoppaiden rehti, aidon itämerensuomalainen ulkohahmokin suuresti miellyttää.

Paavo Ravila totesi eräässä yhteydessä, että paras kielioppi on se, jossa runsas, luotettava ja hyvin järjestetty aines itse puhuu puolestaan. Juuri esitelty Haljärven lyydin muoto-oppi on näiden vaatimusten mittainen teos.

MATTI LARJAVAARA